
Náboženství a pohlaví: Proč jsou ženy zbožnější než muži?*

DANA HAMPLOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Religion and Gender: Why Are Women More Religious Than Men?

Abstract: This article looks at the differences in the religiosity of men and women. First, it outlines the main sociological theories that explain these differences. Afterwards, it examines the differences in the religiosity of Czech men and women in the ISSP 2008 and the DIN 2006 surveys. The analyses show that Czech women are more religious than Czech men in every measure of religiosity, but do not indicate that these differences can be explained by economic activity or social deprivation measured as a subjective assessment of social status. Some of the differences can, however, be ascribed to differences in religious socialisation in childhood.

Keywords: religion, gender, Christianity, alternative religiosity.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2011, Vol. 47, No. 2: 297–323

Úvod

V sociologii náboženství panuje téměř univerzální shoda, že ženy jsou religióznější než muži. Ženy početně převažují v kostelech, u zpovědi, při přijímání, na biblických hodinách či evangelizačních shromážděních, častěji se hlásí k náboženskému vyznání, častěji věří v Boha nebo v existenci nadpřirozených jevů a sil a častěji chodí k astrologům, kartáčkám, léčitelům nebo homeopatickým lékařům [Nešporová, Nešpor 2009; Nešporová 2009; Hamplová 2008a; Roth, Kroll 2007; Václavíková-Helšusová, Václavík 2006; Hunt 2005; Freese 2004; Levitt 2003; Stark 2002; Miller, Stark 2002; Spousta 1999; Francis 1997; Chadwick, Garrett 1995; Gee 1991]. Zdá se přitom, že tvrzení o vyšší religiozitě žen platí napříč kontinenty, kulturami a náboženstvími a že není vysvětlitelné demografickými faktory, jako například vyšším zastoupením žen ve starších generacích [viz Hamplová, Řeháková 2009].

Proč tomu tak je? Odpověď na tuto otázku se sociologové snaží najít již po několik desetiletí. Nejprve čtenářům přiblížíme teorie, které z tohoto snažení

* Tato práce vznikla v rámci grantu č. 403/08/0720 Grantové agentury České republiky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Dana Hamplová, Ph.D., oddělení Hodnotové orientace ve společnosti, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: dana.hamplova@soc.cas.cz.

vzešly, a shrneme i pokusy je empiricky ověřit. Poté nás budou zajímat jak konkrétní rozdíly mezi českými muži a ženami, tak otázka, zda lze tyto pozorované odlišnosti vysvětlit některou z popisovaných sociologických teorií.

1. Náboženství – co to je a lze měřit?

V nejobecnějším smyslu je náboženství „vztah člověka k tomu, co ho přesahuje, představa nebo jen pocit, že vedle světa přirozeného existuje nadpřirozený svět... a že je člověk na této transcendentní skutečnosti nějakým způsobem závislý“ [Hora 1996: 659]. Základem našeho přístupu je přesvědčení, že se náboženská / religiozita neomezuje jen na církevní aktivity nebo souhlas s církevním učením, ale že výzkum náboženství – zvláště v moderních evropských společnostech – musí brát v úvahu i víru v nadpřirozeno stojící mimo organizované církevní náboženství [Berger 1990, 1997; Luckmann 1967]. Vzhledem k tomu, že základem náboženství je představa, že vedle světa přirozeného existuje i svět nadpřirozený, jako náboženskou bychom měli chápat i například víru v účinnost amuletů, talismanů nebo horoskopy.

Rozhodnutí vzít v úvahu i alternativní formy religiozity však s sebou nese řadu komplikací. Jak například uvádí Hamplová [2008a], jednou z nich je, že se sociální vědy ve vztahu k necírkevní religiozitě potýkají s terminologickou i konceptuální nejednotností. Hovoří se o alternativní religiozitě [Knoblauch 2003], magii [Greeley 2003], okultismu [Hamplová 2000], alternativních mystických proudech [Ellwood, Partin 1988], spiritualitě [Brown, Snape 2010; Woodhead 2007a], alternativní spiritualitě [Woodhead 2008], holistické spiritualitě [Woodhead 2007b] nebo detradicionalizované a individualizované religiozitě [Nešpor 2005, 2008; Luckmann 1996]. Pod těmito pojmy se skrývají náboženské a kvazináboženské představy, postoje a činnosti, které stojí mimo oficiální věrouku historických náboženství a pro které je typická synkretičnost, zaměření na sebe sama, sebenaplnění a nízké morální požadavky. V empirických výzkumech se nejčastěji pracuje s jevy, jakými jsou například víra v účinnost amuletů, schopnosti věštců předvídat budoucnost, horoskopy, převtělování, spiritismus, novopohanství nebo působení zesnulých předků, tedy poměrně široké pojetí představ o existenci nadpřirozena.

Pokud si tedy v tomto textu klademe otázku, zda a proč ženy projevují větší zájem o náboženství než muži, chceme vědět nejen to, zda a proč ženy častěji chodí do kostela a věří v Boha, ale zajímá nás rovněž, jaký je vztah mezi pohlavím a přesvědčením, že horoskopy nebo věštcí mohou ukázat budoucnost nebo že amulety přinášejí štěstí. Výběr konkrétních projevů alternativní religiozity pak záleží spíše na dostupnosti dat než na našem přesvědčení, že určitý fenomén je lepším či horším reprezentantem tohoto typu náboženských postojů.

2. Náboženství a pohlaví

2.1. Historické versus univerzalistické vysvětlení

Jak jsme uvedli v úvodu, soudobé výzkumy jednoznačně dokumentují, že ženy jsou religióznější než muži bez ohledu na formu náboženskosti. Podle Rodneye Starka [Stark 2002] je vyšší religiozita žen univerzálním fenoménem pozorovaným v různých historických epochách. Svoje tvrzení tento autor dokládá pracemi historiků, podle nichž byly ženy považované za zvláště náchylné podléhat kouzlu nových náboženství i ve starověkém Řecku a Římě [Beard et al. 1998, cit. dle Stark 2002: 495], skutečností, že rané křesťanství přitahovalo více žen než mužů [Stark 1996, cit. dle Stark 2002: 495] nebo že ženy jasně převažovaly ve středověkých herezích [Anderson, Zinsser 2000; Lambert 1998; Crawford 1993; Lambert 1992; Lerner 1972; Russell 1965, vše cit. dle Stark 2002: 495]. Argumentuje rovněž soudobými výzkumy, podle nichž významné rozdíly mezi pohlavími najdeme i v jiných částech světa a jiných kulturách [podobně i Hamplová 2008b; Beit-Hallahmi, Argyle 1997].

Ne všichni však se závěrem o univerzalitě rozdílů v religiozitě mužů a žen souhlasí. Například Brown [2001] tvrdí, že se z náboženství „femininní záležitost“ stala až ke konci osmnáctého století s nastupující industrializací a oddělením genderových sfér. Svoje tvrzení tento autor ilustruje podrobným rozbořením náboženské situace v devatenáctém století a významnou rolí, již v tehdejších církvích hrály ženy. I když se v jeho knize objevuje jen málo odkazů na předindustriální období, které by nám doložily, že v dřívějších dobách tomu tak nebylo, Brownovy závěry jsou v sociálních vědách poměrně populární a neměli bychom je zavrhnout jako čistě spekulativní. Například Staňkovy analýzy mariánských zjevení totiž ukazují, že až do 18. století mezi vizionáři opravdu jednoznačně převažovali muži [Staňek 2005], později se však mariánská zjevení přesunula k ženám a především dětem. Podobně Inglehart, Norris [2003] při srovnání soudobých agrárních, industriálních a postindustriálních společností zjistili, že ačkoliv rozdíl v religiozitě mužů a žen nalezneme ve všech třech typech společností, v případech společností industriálních jsou tyto rozdíly největší.

Brownova hypotéza o relativně pozdní feminizaci křesťanství ovlivnila řadu autorů. Vychází z ní například i Linda Woodhead [Woodhead 2007b, 2008], podle níž je to především západní křesťanství, které je strukturálně identifikované se ženami (i když Woodhead připouští, že ženy jednoznačně převažují i v soudobých alternativních proudech). V centru úvah Lindy Woodhead stojí přesvědčení, že teprve vznik moderní rodiny a chápání mužů a žen jako dvou oddělených pohlaví s rozdílnými charakteristikami vedly k rigidnímu rozdělení veřejné (mužské) a soukromé (ženské) sféry a následně i feminizaci náboženství.

Diskuse o historicitě či univerzalitě rozdílů mezi muži a ženami jsou pro náš text důležité spíše nepřímo. Předsvědčení o univerzalitě – či naopak historické podmíněnosti – feminizace náboženství totiž často ovlivňuje teoretické vysvětlení, které jednotliví autoři nabízejí. Například teorie postavená na fyziologických

rozdílech mezi muži a ženami¹ vychází z univerzality rozdílů, zatímco ekonomizující teorie zdůrazňují souvislost mezi feminizací náboženství a industriální ekonomikou a pracovním trhem, a nabízejí tedy spíše podporu historických vysvětlení.

2.2. Proč jsou soudobé ženy zbožnější než muži?

Přes různé nuance v důrazech jednotlivých autorů lze teoretické přístupy vysvětlující pozorované rozdíly v religiozitě mužů a žen klasifikovat do tří základních skupin (biologicky orientované přístupy zde vynecháváme, protože je nelze ověřit na běžných datech z výběrových šetření). 1) *Ekonomizující teorie* se při vysvětlování rozdílů mezi muži a ženami zaměřují na význam lidského kapitálu a pracovní trh [Gee 1991; de Vaus, McAllister 1987; de Vaus 1984]. 2) *Marxistická perspektiva* vidí ženy jako utlačovanou skupinu, jež si svoji bezmocnost kompenzuje příklonem k náboženské víře. Tato bezmocnost se přitom může projevovat nejen v ekonomické, ale i v politické a sociální oblasti [Roth, Kroll 2007]. 3) *Psychosociální teorie* podtrhují vliv emocionálních a expresivních prvků ve výchově dívek oproti racionální instrumentální výchově chlapců. V následujících odstavcích si jednotlivé argumenty přiblížíme detailněji a pokusíme se shrnout výsledky dosavadních snah o jejich empirické ověření.

2.2.1. Pracovní trh, religiozita a pohlaví

Podle ekonomizujících teorií se za rozdíly v náboženskosti mužů a žen skrývá jejich rozdílné zakotvení a postavení na trhu práce – stručně řečeno, ženy jsou religióznější, protože jsou méně často ekonomicky aktivní [Gee 1991; de Vaus, McAllister 1987; de Vaus 1984]. Tyto teorie do jisté míry odrážejí historizující přístup Lindy Woodheadové [Woodhead 2007a, 2007b, 2008] a přesvědčení, že feminizace náboženství souvisí s oddělením soukromé a veřejné sféry a vymezením oddělených rolí pro muže a ženy.

Je zřejmé, že teorie vycházející z rozdílného vztahu k pracovnímu trhu lze aplikovat především ve společnostech, kde rozdíly v zaměstnanosti mužů a žen (stále) existují. O České republice to určitě platí a například v rámci evropských

¹ Jedná se o teorii, která tvrdí, že se za pozorovanými rozdíly mezi muži a ženami skrývají fyziologicky podmíněné rozdíly v ochotě riskovat [Stark 2002; Forthun et al. 1999; Whitmeyer 1998; Miller, Hoffmann 1995]. Inspirace této teorie vychází z výzkumů kriminálního chování, v němž se projevují podobně univerzální rozdíly mezi muži a ženami jako v religiozitě. Tyto univerzální rozdíly v antisociálním chování by měly být dané ochotou podstupovat riziko, patrně související s hladinou testosteronu v těle. Zvýšená ochota riskovat by se měla projevovat nejen v hazardním chování či kriminalitě, ale i v tom, že muži jsou ochotni častěji podstupovat riziko spojené s nenábožensností pro případ, že Bůh či posmrtný život opravdu existuje [Stark 2002].

zemí OECD patříme ke státům s lehce podprůměrnou zaměstnaností žen (OECD Employment Database). Relativně nízká zaměstnanost českých žen je daná především nezvykle dlouhou – a téměř univerzálně využívanou – rodičovskou dovolenou, kdy ženy opouštějí své zaměstnání na dobu několika let. Pro srovnání můžeme uvést, že zatímco v Čechách pracuje přibližně 17 procent matek s dítětem do tří let, ve Švédsku je to více než 70 procent a ve Francii přibližně 65 procent. Zaměstnanost matek je v České republice nízká i ve srovnání s relativně konzervativními společnostmi, jako je Itálie nebo Německo, kde pracuje více než polovina žen s dětmi do tří let, a nízká je i tehdy, pokud vezmeme za měřítko podíl zaměstnaných matek s dětmi ve věku 3–5 let [Höhne 2008].

Jak by se tyto rozdíly v zaměstnanosti mužů a žen měly projevat v jejich religiozitě? V literatuře se objevují tři argumenty, proč by zaměstnání a kontakt s pracovním trhem měly mít vliv² na zájem o náboženství i na účast na náboženských aktivitách. První z nich poukazuje na to, že ženy v domácnosti mají víc času na církevní a náboženské činnosti, charitu nebo spolkový život, na něž zaměstnaným jedincům nezbývá čas [Fukuyama 1997; de Vaus 1984]. Náboženství tak lze do určité míry vnímat jako součást genderové dělby práce v domácnosti, kdy chození do kostela patří k ženské roli a v jejím rámci je mu alokován čas [Azzi, Ehrenberg 1975, cit. dle Francis 1997: 83]. Druhá skupina argumentů vychází z přesvědčení, že moderní pracovní trh představuje sekularizační sílu sám o sobě, protože se jedná o prostředí, které zdůrazňuje logiku a racionalitu, a tak podkopává kořeny, na kterých stojí náboženské vnímání světa [Francis 1997; Gee 1991]. Poslední vysvětlení pak odkazuje k vlivu rozdílných sociálních vazeb zaměstnaných jedinců a osob stojících mimo pracovní trh. Zaměstnání totiž otvírá přístup k širšímu okruhu přátel, a ekonomicky aktivní jedinci tak nemusí hledat jiné zdroje sociálních kontaktů, např. církev. Naproti tomu ženy v domácnosti nebo na mateřské dovolené často bojují s pocity osamělosti, což je může potenciálně přivést do církve a k zájmu o náboženství [Moberg 1962, cit. dle Chadwick, Garret 1995].

Pokusy empiricky ověřit spojení mezi mírou religiozity a afiliací s pracovním trhem však nepřinesly jednoznačné výsledky.³ Například David de Vaus [1984] analyzoval data ze Spojených států amerických a dospěl k závěru, že vyšší religiozitu žen nelze vysvětlit mírou jejich zapojení na pracovním trhu, protože ženy chodívají do kostelů častěji bez ohledu na to, zda mají placené zaměstnání, či ne. Naproti tomu David de Vaus a Ian McAllister [de Vaus, McAllister 1987] důkaz o vztahu mezi zaměstnaností a religiozitou našli v australských datech. K podobnému závěru dospěla i Ellen Gee [1991], která zmíněnou teorii testovala

² I když existuje řada teoretických důvodů k tomu se domnívat, že vztah mezi zaměstnaností a religiozitou je oboustranný, v tomto textu se zaměřujeme na teorie, které se soustřeďují na otázku, zda a nakolik zaměstnanecký status *ovlivňuje* míru religiozity, nikoliv na to, nakolik náboženské postoje ovlivňují postavení na pracovním trhu.

³ Jednoznačné nebyly ani snahy doložit vliv náboženských postojů na míru zaměstnanosti.

v Kanadě. Zjistila například, že kanadští muži a ženy, kteří pracují na plný úvazek, se v návštěvnosti bohoslužeb nijak neliší. V českém případě se spojení mezi zaměstnaností a religiozitou pokusily ověřit Dana Hamplová a Blanka Řeháková [Hamplová, Řeháková 2009], které ukázaly, že rozdíly mezi muži a ženami v návštěvnosti bohoslužeb nelze plně vysvětlit jejich socioekonomickým statutem (prací na plný úvazek), i když určitou část rozdílů ekonomická aktivita vysvětluje. Autorky se však při analýzách omezily na jednoduché tabulky a ignorovaly případný efekt dalších intervenujících faktorů (např. věku).

2.2.2. Pohlaví, sociální deprivace a religiozita

K teoriím zdůrazňujícím význam postavení na trhu práce se v jistých aspektech blíží i tzv. deprivace teorie, která vychází z marxistického pohledu na náboženství jako na prostředek, kterým si utlačované skupiny, v tomto případě ženy, kompenzují bezmocnost v sociální, ekonomické a politické oblasti [Marx (1844) 1978, cit. dle Roth, Kroll 2007]. Náboženství by tak mělo ženám nabízet únik a naději na řešení problémů vzniklých genderovými nerovnostmi a ekonomickou závislostí na mužích či prostě nedostatkem žádaného atributu, jímž je mužství [Turner 1991; Christopher et al. 1971]. Bezmocnost by pak měla vést k většímu zájmu o magii a posvátné síly [Woodhead 2007b].

Deprivace teorie vzbudila značnou kritiku nejen svým determinismem, ale především tím, že není zřejmé, proč by sociálně, politicky a ekonomicky utlačovaní jedinci (v této diskusi ženy) hledali řešení v (patriarchální) organizaci, v níž mají často omezenější přístup k statusu a moci než v sekulárních kruzích [Ozorak Weiss 1996]. Úspěšné nebyly ani snahy deprivace tezi doložit empiricky. Na životě církve se totiž nejčastěji podílejí starší a relativně dobře situované ženy ze středních vrstev, zatímco příslušníci deprivovaných skupin (např. muži dělnických profesí z velkoměstských aglomerací) naopak vykazují nejnížší zájem o církevní aktivity [Hunt 2005; Walter, Davie 1998], deprivace vysvětlení je však v sociologii stále populární a objevuje se zvláště v souvislosti se zájmem žen o magii [Woodhead 2007b].

2.2.3. Socializační argument

Další populární vysvětlení skutečnosti, že ženy jsou religióznější než muži, odkazuje k rozdílné socializaci dívek a chlapců. Základní argument této teorie spočívá v tom, že dívky jsou nejen častěji vedeny k náboženství, ale že náboženská podporují i další hodnoty, k nimž jsou ženy tradičně vychovávány, například pečování o druhé, submisivita a důraz na expresivní emocionální prvky [Walter, Davie 1998; Francis 1997; Suziedelis, Potvin 1981]. Při výchově chlapců se naproti tomu vyzdvihuje výkon, úspěch a „tvrdá hra“, což vyžaduje sekulární nenáboženskou legitimizaci, a nikoliv důraz na emocionální submisivitu – lásku [Mol 1985, cit. dle Francis 1997].

Patrně nejrozsáhlejším empirickým pokusem socializační argument systematicky ověřit je studie Alana Millera a Rodneye Starka [Miller, Stark 2002]. Tito autoři vycházeli z toho, že pokud je socializační vysvětlení legitimní, relativní rozdíly v religiozitě mužů a žen by měly záviset na míře socializace tradičních genderových rolí, a to jak na úrovni jedince, tak na úrovni společnosti. Znamenalo by to například, že ženy, které se méně ztotožňují s tradiční ženskou rolí,⁴ by se měly v oblasti religiozity více podobat mužům, stejně jako to, že ve společnostech, které jsou z hlediska genderových rolí méně tradiční, by měly být rozdíly mezi muži a ženami nižší.

Miller a Stark ve zmíněné studii rozebrali celou řadu ukazatelů genderového tradicionalismu od postojů přes podíly zaměstnaných žen až po indexy emancipace, porovnali je s relativní mírou religiozity mužů a žen a dospěli k závěru, že pro socializační argument nelze najít empirickou oporu. Socializační vysvětlení pak není plně doloženo ani v analýzách dalších autorů. Například empirická data nepotvrzují spojení mezi mateřstvím a religiozitou [Steggerda 1993; de Vaus, McAllister 1987] a rozdíly v religiozitě mužů a žen se zdají přetrvávat i tehdy, pokud se v analýzách přímo kontrolují různé aspekty genderové socializace [Cornwall 1988, cit. dle Miller, Stark 2002].

* * *

Jak je z předchozích odstavců zřejmé, nejenže se sociologové neshodnou na tom, proč jsou ženy religióznější než muži, ale navíc většina studií, které se snaží vysvětlit rozdíly v religiozitě mužů a žen, pochází ze zahraničí. České práce sice ukazují, že i české ženy jsou religióznější než muži [Hamplová, Řeháková 2009; Nešpor 2009; Václavíková-Helšusová, Václavík 2006; Spousta 1999], systematictější text, který by se věnoval faktorům vysvětlujícím tyto rozdíly, však neexistuje. V tomto článku si proto klademe jednoduchou otázku, jak velké pozorované rozdíly v religiozitě mužů a žen v České republice jsou, zda se týkají všech typů religiozity a zda je lze – alespoň částečně – vysvětlit rozdílným vztahem k trhu práce, sociální deprivaci či náboženskou socializací.

3. Liší se čeští muži a ženy v míře své religiozity?

3.1. Data

Základem empirické části tohoto článku jsou data ISSP (International Social Survey Program – Mezinárodní program sociálního výzkumu, Sociologický ústav AV ČR) z modulu Náboženství z roku 2008. Výhodou tohoto výzkumu je, že pokrývá jak náboženské aktivity, tak víru, a to nejen tradiční (víra v Boha), ale

⁴ Zjevným problémem empirických testů ale je, že ve standardních sociologických datech, která nemají longitudinální charakter, nemůžeme určit, zda je vyšší zájem o náboženství příčinou nebo důsledkem ztotožnění se s tradiční ženskou rolí.

i víru ve fenomény spojené s alternativní religiozitou. Další výhodou těchto dat je, že se jedná o větší vzorek než v případě jiných podobných šetření, neboť se tohoto výzkumu zúčastnilo 1512 dotazovaných, z toho 690 mužů a 822 žen reprezentujících českou populaci ve věku 18+. Vzorek byl získán náhodným stratifikovaným výběrem a sběr dat proběhl na podzim roku 2008. Šetření ISSP 2008 pak doplňujeme daty Detradicionalizace a institucionalizace náboženství 2006 (DIN 2006), které zjišťovalo podobné fenomény. Jedná se rovněž o náhodný stratifikovaný výběr, šetření se zúčastnilo 1200 respondentů, 471 mužů a 729 žen.

Analytickou část nejprve zahájíme popisnými statistikami, na kterých ukážeme, zda rozdíly v religiozitě českých mužů a žen existují, jak jsou velké a zda se obě pohlaví liší ve všech měřených typech náboženství. Důležité je, že se přitom zaměřujeme jak na náboženské aktivity (návštěvnost bohoslužeb), tak na obsahy náboženské víry (víru v Boha a víru v další náboženské fenomény a nadpřirozeno).

3.2. Analyzované otázky

Data ISSP 2008 (stejně jako DIN 2006) obsahují jednu otázku sledující návštěvnost bohoslužeb a jednu otázku zjišťující víru v Boha. Návštěvnost bohoslužeb jsme vybrali, protože se jedná o jeden z nejvýznamnějších indikátorů náboženskosti, který je velmi silně zkorelovaný s dalšími proměnnými vyjadřujícími určitou formu religiozity [Vávra 2009]. Konkrétně se *návštěvnost bohoslužeb* v obou výzkumech měří proměnnou s osmi kategoriemi:⁵ 1) nikdy; 2) méně než jednou ročně; 3) asi 1krát nebo 2krát za rok; 4) několikrát za rok; 5) asi jednou za měsíc; 6) 2krát až 3krát za měsíc; 7) skoro každý týden (téměř každý týden DIN 2006); 8) každý týden či několikrát za týden.

Víru v Boha jsme pak vybrali jako měřítko relativní ortodoxie ve smyslu tradičního náboženství (křesťanství). Otázka použitá v ISSP 2008 přitom postihuje jak jasně vyhraněnou víru v osobního Boha, tak méně ortodoxní představy o bohu jako vyšší moci nebo osobní síle. Konkrétně se jedná o proměnnou se 6 kategoriemi:⁶ 1) Nevěřím v Boha; 2) Nevím, zda Bůh je, a nevěřím, že se to dá zjistit; 3) Nevěřím v osobního Boha, ale věřím v nějakou Vyšší moc; 4) Někdy se mi zdá, že v Boha věřím, a někdy, že ne; 5) I když mám pochybnosti, cítím, že v Boha věřím; 6) Víím, že Bůh skutečně existuje, a nepochybuji o tom. Výzkum DIN 2006 měří víru v Boha jinou formulací: 1) Existuje Bůh jako osobnost; 2) Existuje nějaká forma ducha nebo životní síly; 3) Existuje nějaká nadpřirozená síla; 4) Nevím, ale rád bych to věděl/a; 5) Nevím, je mi to jedno; 6) Neexistuje ani Bůh, ani duch, ani žádná nadpřirozená síla.

Oba zmíněné výzkumy dále obsahovaly baterii otázek postihující i jiné

⁵ Odpověď na otázku „Jak často navštěvujete bohoslužby?“

⁶ Odpověď na otázku „Uvedte prosím, který výrok nejlépe vystihuje Váš názor na Boha.“

typy víry v nadpřirozeno.⁷ Konkrétně se jednalo o souhlas s následujícími výroky: 1) Amulety pro štěstí občas přinášejí štěstí; 2) Někteří věštcí skutečně mohou předvídat budoucnost; 3) Někteří léčitelé mají léčitelské schopnosti od Boha; 4) Hvězdné znamení při narození nebo horoskop může ovlivnit běh života člověka. Věříte v... 5) posmrtný život; 6) nebe; 7) peklo; 8) náboženské zázraky; 9) reinkarnaci (převtělování) – rození se znovu a znovu na tento svět; 10) nirvánu; 11) nadpřirozené působení zesnulých předků. Poslední tři otázky nejsou zahrnuté v šetření DIN 2006, toto šetření však navíc obsahovalo následující otázky: Věříte ... 1) v existenci nějaké nadpřirozené síly; 2) v účinnost modlitby; 3) v existenci andělů, duchů, démonů a jiných nadpřirozených bytostí; 4) že lidstvo vstupuje do nového duchovního věku?

3.3. Pozorované rozdíly v religiozitě mužů a žen

Grafy 1–3 a tabulka 1 dokumentují konkrétní rozdíly v religiozitě českých mužů a žen ve výzkumech ISSP 2008 a DIN 2006. Grafy i tabulka jasně ukazují, že i v české společnosti platí, že ženy jsou religióznější než muži a že se toto zjištění vztahuje jak na náboženské aktivity, tak na postoje. Z grafu 1 například vyčteme, že české ženy jsou častěji zastoupeny ve všech kategoriích návštěvnosti bohoslužeb, zatímco muži převažují jen v jedné – „nechodí nikdy“. Největší rozdíly jsou přitom v případě pravidelné účasti na bohoslužbách.

Podle ISSP 2008 tak každý měsíc⁸ chodí na bohoslužby přibližně dvojnásobný podíl českých žen než mužů (6,1 % žen, 3,2 % mužů) a každý týden⁹ chodí do kostela dvouapůlnásobný podíl žen než mužů (10,4 % žen versus 4,2 % mužů). Naopak platí, že nikdy do kostela nejde o třetinu vyšší podíl mužů než žen (70,5 % mužů versus 52,9 % žen). K podobným závěrům dojdeme i tehdy, pokud se podíváme na výsledky šetření DIN 2006 – muži opět převažují jen v kategorii „nechodí do kostela nikdy“. Zde musíme podotknout, že z grafu 1 by se mohlo zdát, že rozdíly v religiozitě mužů a žen v české společnosti narůstají, intervaly spolehlivosti však naznačují, že k výraznému posunu v religiozitě mužů ani žen mezi rokem 2006 a 2008 nedošlo.¹⁰

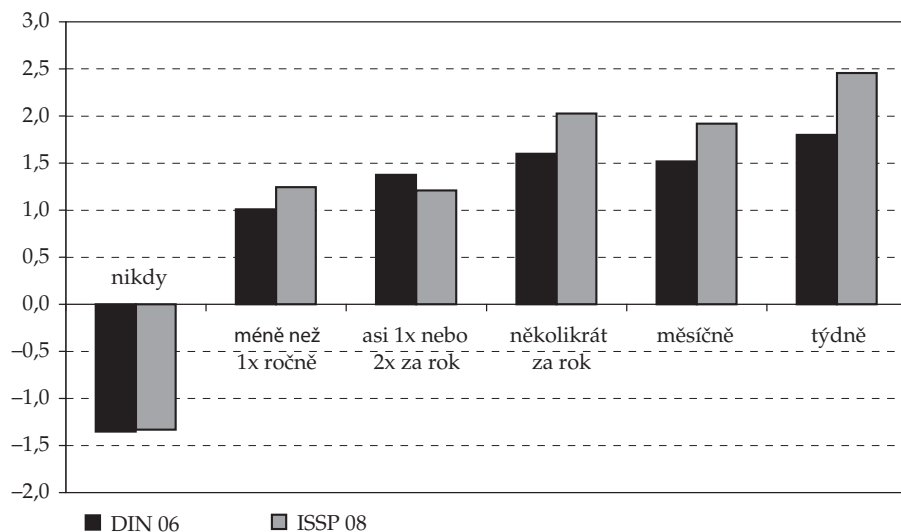
Stejně jako české ženy častěji chodí na bohoslužby, rovněž častěji věří v Boha nebo nadpřirozenou sílu (viz tabulku 1). Zatímco podle ISSP 2008 existenci Boha

⁷ V případě bodů 1–4 respondenti odpovídali na otázku „Řekněte mi u každého výroku, zda je pravdivý, či nepravdivý“ s možností výběru odpovědí na 4bodové škále (rozhodně je to pravda – rozhodně to není pravda). V případě bodů 5–11 respondenti odpovídali na otázku „Věříte v...“. Odpovědi byly opět zaznamenávány na 4bodové škále (rozhodně ano – rozhodně ne).

⁸ Kategorie „asi 1x za měsíc“ a „2–3krát za měsíc“ v původní škále.

⁹ Kategorie „téměř každý týden“, „každý týden“, „několikrát za týden“ v původní škále.

¹⁰ Výjimkou je zastoupení v kategorii „nikdy“. V případě obou pohlaví platí, že mezi roky 2006 a 2008 vzrostl podíl respondentů, kteří nechodí do kostela nikdy. V případě mužů zároveň pokles podíl respondentů, kteří chodí do kostela jednou či dvakrát za rok.

Graf 1. Návštěvnost bohoslužeb, relativní poměr* mužů a žen

Zdroj: ISSP 2008 a DIN 2006.

Poznámka: * Relativní poměr – kolikrát více žen než mužů je v dané kategorii. Rozdíly jsou statisticky významné.

odmítá přibližně třetina českých žen (32,8 %), stejný názor zastávala téměř polovina českých mužů (48,3 %). Muži rovněž častěji než ženy patřili mezi agnostiky (16,8 % mužů versus 12,9 % žen). Ženy naproti tomu častěji věřily v osobního Boha nebo v existenci nějaké nadpřirozené síly. Ve výzkumu ISSP 2008 tak více než dvojnásobný podíl dotazovaných žen než mužů souhlasil s výrokem „vím, že Bůh skutečně existuje, a nepochybuji o tom“ (7,1 % mužů versus 15,2 % žen) a o třetinu více žen než mužů pak bylo přesvědčeno, že sice neexistuje osobní Bůh, ale nějaká nadpřirozená síla ano (18,5 % žen versus 13,9 % mužů).

Výzkum DIN 2006 sledoval víru v Boha jinou otázkou, ale závěry o rozdílech v náboženskosti mužů a žen se nezmění, ani pokud použijeme tato data. Pohled na tabulku 1 nás totiž opět přesvědčí, že i při této variantě otázky mezi věřícími jednoznačně převažují ženy. A stejně jako v ISSP 2008 i v datech DIN 2006 byli dotazovaní čeští muži častěji než ženy přesvědčeni, že neexistuje ani Bůh, ani duch, ani žádná nadpřirozená síla (19,7 % versus 11,4 %).

Závěr, že české ženy jsou religióznější než muži, podporují i grafy 2 a 3 zobrazující souhlas s existencí nadpřirozených fenoménů. Ženy častěji než muži věří ve schopnosti věstců a léčitelů, účinky amuletů, působení hvězd a horoskopy, existenci posmrtného života, nebe, pekla, v nadpřirozené působení zesnulých předků nebo v reinkarnaci (rozdíly jsou statisticky významné). Jedině v případě možnosti dosažení nirvány se čeští muži a ženy nelišili – v případě obou pohlaví

Tabulka 1. Víra v Boha podle pohlaví

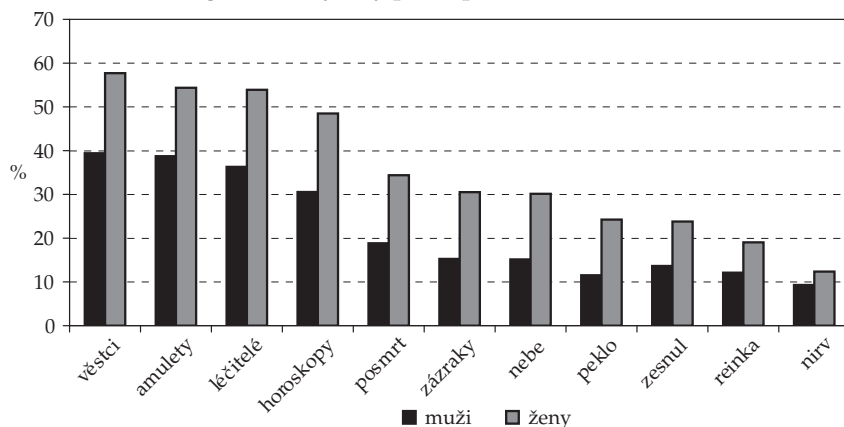
ISSP 2008	Muži	Ženy
Nevěřím v Boha	48,3	32,8
Nevím, zda Bůh je, a nevěřím, že se to dá zjistit	16,8	12,9
Nevěřím v osobního Boha, ale věřím v nějakou vyšší moc	13,9	18,5
Někdy se mi zdá, že v Boha věřím, a někdy, že ne	5,7	7,9
I když mám pochybnosti, cítím, že v Boha věřím	8,2	12,7
Vím, že Bůh skutečně existuje, a nepochybuji o tom	7,1	15,2
Celkem	100,00	100,00
DIN 2006		
Neexistuje ani Bůh, ani duch, ani žádná nadpřirozená síla	19,7	11,4
Nevím, je mi to jedno	15,2	8,3
Nevím, ale rád bych to věděl	23,4	22,6
Existuje nějaká nadpřirozená síla	12,2	16,1
Existuje nějaká forma ducha nebo životní síly	22,7	28,3
Existuje Bůh jako osobnost	6,9	13,3
Celkem	100,0	100,0

Zdroj: ISSP 2008, DIN 2006.

byla víra v nirvánu mizivá. Pokud se na graf 2 podíváme blíže, všimneme si, že v šetření ISSP 2008 plných 57,7% žen souhlasilo, že věštcí mohou předvídat budoucnost, 54,4% dotazovaných žen souhlasilo, že amulety občas přinášejí štěstí, 53,9% uznávalo schopnosti léčitelů a téměř polovina (48,5 %) byla přesvědčena, že horoskopy a hvězdná znamení ovlivňují běh lidského života. Výsledky šetření DIN 2006 tyto závěr potvrzují (graf 3) a i v tomto šetření jednoznačně platí, že ženy souhlasily častěji než muži se všemi religiozními výroky.

V předchozích odstavcích jsme ukázali, že bez ohledu na to, jak religiozitu a víru v nadpřirozeno měříme, české ženy převažují ve všech kategoriích „věřících“. I když nás popsané statistiky mohly jednoznačně přesvědčit, že rozdíly v religiozitě obou pohlaví najdeme i v České republice, z uvedených grafů a tabulky nepoznáme, co se za pozorovanými rozdíly mezi muži a ženami skrývá. V následujícím kroku proto přistoupíme k regresním analýzám, které nám pomůžou porozumět tomu, zda a do jaké míry je vyšší religiozita žen spojená s rozdíly v ekonomické aktivitě, pociťované deprivaci nebo náboženské socializaci, jak navrhuji sociologické teorie představené v úvodu. Vzhledem k omezenému prostoru pro tento článek pracujeme jen s daty ISSP 2008.

Graf 2. Souhlas s religiálními výroky podle pohlaví (ISSP 2008)

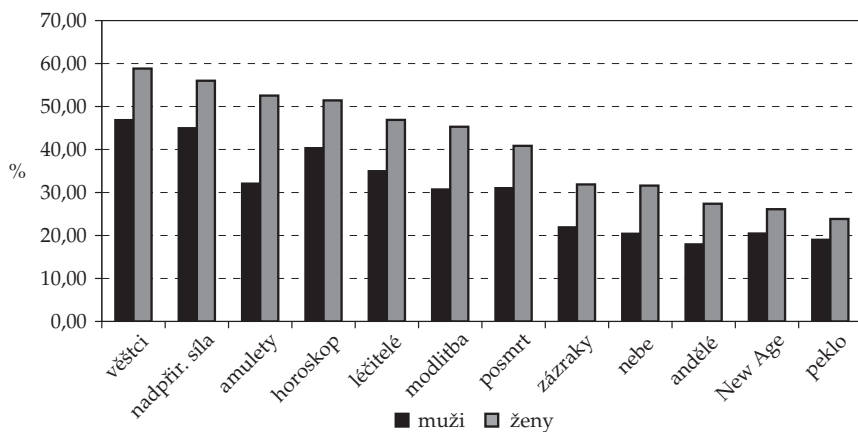

Zdroj: ISSP 2008.

Poznámka: Rozdíly jsou statisticky významné s výjimkou víry v nirvanu.

Věštcí – Někteří věštcí skutečně mohou předvídat budoucnost; *Amulety* – Amulety pro štěstí občas přinášejí štěstí; *Léčitelé* – Někteří léčitelé mají léčitelské schopnosti od Boha; *Horoskopy* – Hvězdné znamení při narození nebo horoskop může ovlivnit běh života člověka; *Posmrť* – Věříte v posmrtný život? *Zázraky* – Věříte v náboženské zázraky? *Nebe* – Věříte v nebe? *Pecko* – Věříte v peklo? *Zesnul* – Věříte v nadpřirozené působení zesnulých předků? *Reinka* – Věříte v reinkarnaci (převtělování) – rození se znovu a znovu na tento svět? *Nirv* – Věříte v nirvanu?

Graf 3. Souhlas s religiálními výroky (DIN 2006)

Zdroj: DIN 2006.

Poznámka: Rozdíly jsou statisticky významné.

Nadpřir. síla – věříte v existenci nějaké nadpřirozené síly? *Modlitba* – věříte v účinnost modlitby? *Andělé* – Věříte v existenci andělů, duchů, démonů a jiných nadpřirozených bytostí? *New Age* – Věříte, že lidstvo vstupuje do nového duchovního věku? Ostatní popisky viz graf 2.

4. Proč jsou české ženy religióznější než muži?

4.1. Použitá metoda

Předchozí práce na stejné téma používají dvě metody, jak empiricky studovat faktory vysvětlující rozdíly v religiozitě mužů a žen. Novější práce užívají regresní analýzy a zkoumají procentuální změny v koeficientu pro pohlaví poté, co do modelu vstoupí vysvětlující proměnné. Sledují například, zda přidání proměnné „ekonomická aktivita“ změní velikost koeficientu „pohlaví“. Tento postup používají například Miller a Stark [Miller, Stark 2002] v *American Journal of Sociology*, Freese [2004] v *Review of Religious Research* nebo Miller a Hoffmann [Miller, Hoffmann 1995] v časopise *Journal for the Scientific Study of Religion*. Starší studie [např. Gee 1991; de Vaus 1984] pracují s kontingenčními tabulkami a sledují změny v gamma koeficientech. Omezením této druhé metody však je, že gamma koeficienty lze používat jen v případě ordinálních proměnných a do kontingenčních tabulek nelze zahrnout spojitě proměnné (např. věk). V této práci proto volíme první postup, a to nejen ze zmíněných technických důvodů, ale i pro srovnatelnost s novějšími pracemi na stejné téma.

Abychom mohli použít regresní analýzu, *návštěvnost bohoslužeb* jsme překódovali do tří kategorií.¹¹ *Víra v Boha* použitá v regresních modelech má čtyři kategorie.¹² Nakonec pracujeme se spojitou proměnnou nazývanou *magie*, která představuje sumační skóre odpovědí na baterii alternativní religiozity¹³ (průměr odpovědí za jedince, kteří odpověděli minimálně na dvě otázky z dané baterie).

4.2. Faktory vysvětlující rozdíly v religiozitě mužů a žen a jejich empirická reprezentace

Rozdíly v návštěvnosti a víře se snažíme vysvětlit proměnnými, které nějakým způsobem odrážejí teorie nastíněné v úvodu naší práce. Data nám naneštěstí ve všech případech neposkytují ideální měřítko daného konceptu, vybíráme proto proměnné, které se danému konceptu co nejvíce blíží.

Zaměstnanost / ekonomické postavení měříme nejprve jako proměnnou se třemi kategoriemi: 1) ekonomicky aktivní, 2) na mateřské/rodičovské dovolené, v domácnosti, 3) mimo pracovní trh z ostatních důvodů. Původně jsme zamýšleli rozlišit pracující na plný a částečný úvazek, ale na částečný úvazek pracovalo pouze 20 respondentů ve vzorku a většina z nich byla zaměstnaná na více než poloviční úvazek. Tuto analýzu doplňujeme odhady, které rozlišují ekonomické

¹¹ 1) Nikdy (původní kategorie 1); 2) zřídka (původní kategorie 2–4 – viz stranu 13); 3) nejméně 1x měsíčně (původní kategorie 5–9).

¹² 1) Nevěří (původní kategorie 1 a 2); 2) věří v sílu (původní kategorie 3); 3) věří v Boha, ale pochybuje (původní kategorie 4 a 5); 4) věří (původní kategorie 6).

¹³ Baterie magie zahrnuje postoje k amuletům, věštčům, léčitelům a horoskopům (viz výše).

ké postavení detailněji, a sledujeme, zda by rozdíly mezi muži a ženami mohlo vysvětlit jejich třídní postavení [měřeno EGP – viz Erikson, Goldthorpe 1992]. Třídní postavení však máme k dispozici jen u zaměstnaných jedinců.

Jako měřítko *sociální deprivace* jsme vybrali odpovědi na otázku, která zjišťovala subjektivní hodnocení vlastního sociálního postavení desetibodovou škálou (testovali jsme rovněž dichotomickou proměnnou – viz dále). Domníváme se, že se jedná o vhodný prostředek, neboť deprivací teorie je postavena na přesvědčení, že náboženství je nástrojem, jímž si jedinci kompenzují důsledky nízkého sociálního postavení a nedostatek společností oceňovaných charakteristik. Tato teorie je tak implicitně založena na předpokladu, že lidé své znevýhodnění a nízký sociální status určitým způsobem pocítují (jinak by se jej nesnažili kompenzovat), a má tedy významnou subjektivní rovinu.

Poslední citovaná teorie zdůrazňuje důležitost socializace. Průřezová data nám naneštěstí neumožňují sledovat, jakou výchovu respondent skutečně dostal, ale výzkum ISSP alespoň obsahuje dvě otázky, jimiž se má dotazovaný ke své náboženské socializaci přímo vyjádřit. První z nich se ptala na to, „v jakém náboženství jste byl vychováván?“¹⁴ Druhá otázka zachycuje návštěvnost bohoslužeb ve věku, kdy respondentovi bylo 11 nebo 12 let pomocí tří kategorií.¹⁵ Používáme obě proměnné, protože první otázka sice zachycuje náboženskou socializaci přímo, nevíme však, jak intenzivní byla. Návštěvnost bohoslužeb připojujeme, protože naznačuje, jak vážná tato výchova byla [viz Vávra 2009].

Všechny modely kontrolují věk, vzdělání respondenta měřené proměnnou se čtyřmi kategoriemi (základní škola, bez maturity, s maturitou, vysoká škola) a velikost bydliště. Do každého modelu rovněž vstupuje pohlaví.

4.3. Výsledky

Naše otázka, jak lze vysvětlit pozorované rozdíly v religiozitě mužů a žen se skládá ze tří podotázek: Jak vysvětlit rozdíly v návštěvnosti bohoslužeb? Jak vysvětlit rozdíly ve víře v Boha? Jak vysvětlit rozdíly ve víře v nadpřirozeno alternativního charakteru? V následujících oddílech se pokusíme na ně nalézt odpověď.

4.3.1. Rozdíly v návštěvnosti bohoslužeb

Vzhledem k tomu, že proměnná zachycující návštěvnost bohoslužeb má tři uspořádané kategorie „nikdy“ – „zřídka“ – „nejméně jednou měsíčně“ (jejich uspořá-

¹⁴ Odpovědi jsme překódovali do dvou kategorií: 1) náboženská výchova (původní odpovědi vychován/a v Církvi římskokatolické, Církvi českokobratrské evangelické, Církvi československé husitské, ostatní křesťanské); 2) bez náboženské výchovy (původní odpověď v žádném).

¹⁵ 1) Nejméně 1x měsíčně (původní kategorie 5–9); 2) zřídka (původní kategorie 2–4); 3) nikdy (původní kategorie 1).

danost byla potvrzena statistickými testy¹⁶), používáme v tomto případě ordinální (logistickou) regresi a v tabulce uvádíme poměr šancí, tj. kolikrát větší má daný jedinec pravděpodobnost, že odpoví určitým způsobem. Do analýzy vstupují pouze respondenti, kteří odpověděli na všechny analyzované otázky (N = 1285).

V prvním kroku jsme odhadli model s pouze jednou vysvětlující proměnou – pohlavím (viz tabulku 2). Tento model slouží pro srovnání a pomůže nám určit, jak velké jsou rozdíly mezi muži a ženami, pokud nebereme v úvahu ostatní faktory. Z tohoto modelu vyplývá, že ženy mají ve srovnání s muži přibližně dvojnásobné šance (ve statistickém významu), že budou chodit do kostela. Konkrétní odhady ale závisejí na odhadovaných předělech mezi kategoriemi, a proto pro lepší představu daný koeficient převedeme na odhadované pravděpodobnosti. Pro muže jsou tyto pravděpodobnosti 67,3 % (nikdy), 23,2 % (zřídka) a 9,4 % (nejméně jedenkrát měsíčně). Odpovídající odhadované pravděpodobnosti pro ženy jsou 50,0 % (nikdy), 32,4 % (zřídka) a 17,7 % (nejméně jedenkrát měsíčně). Jedná se tedy o rozdíl 17, 9 a 8 procentních bodů.

V dalších krocích jsme do modelu přidávali vysvětlující proměnné a sledovali, zda se změní efekt pohlaví. V modelu 2 přidáváme věk, vzdělání respondenta a velikost místa bydliště. Celkové parametry modelu (log-likelihood a pseudo R²) se zlepšily, ale statisticky významný je pouze věk a velikost místa bydliště, zatímco vzdělání se nezdá návštěvnost bohoslužeb ovlivňovat (poté, co kontrolujeme věk). Naše analýzy tak ilustrují, že do kostela chodí spíše starší lidé. Nepotvrzují však, že by lidé z menších obcí byli nábožensky aktivnější než lidé z větších sídel. Z hlediska našeho tématu je však především důležité, zda zahrnutí kontrolních proměnných snížilo velikost koeficientu „žena“. Tabulka 2 ukazuje, že došlo ke snížení poměru šancí z 2,1 na 1,9, tj. zhruba o 6 %. Věcně se tedy jedná o snížení minimální a rovněž intervaly spolehlivosti nenaznačují zásadní posun. Jinými slovy i po zahrnutí kontrolních proměnných mají ženy téměř dvojnásobné šance chodit do kostela než muži.

V modelu 3 testujeme první z popsanych sociologických teorií a zkoumáme, zda ekonomická aktivita – alespoň částečně – vysvětluje rozdíly v religiozitě mužů a žen. Rozlišení mezi těmi, kdo jsou ekonomicky aktivní, a ostatními však model celkově nijak nezlepšilo a nezměnil se ani efekt pohlaví. Koeficient pro pohlaví je i v tomto modelu 1,9, tj. i poté, co kontrolujeme ekonomickou aktivitu, odhadujeme, že ženy stále mají přibližně dvojnásobné šance chodit do kostela. Musíme tak usoudit, že ekonomická aktivita – poté co kontrolujeme věk a vzdělání – rozdíly mezi muži a ženami v návštěvnosti bohoslužeb nijak nevysvětluje. Zaměstnanost sama o sobě se může zdát být příliš hrubým měřítkem ekonomické aktivity, a proto jsme odhadli model, v němž jsme u zaměstnaných jedinců kontrolovali sociální třídu (EGP; N = 653; modely jsou k dispozici na vyžádání u autorky). Ani v tomto případě se však tato ekonomická charakteristika neukázala být slibným faktorem,

¹⁶ Používáme tzv. brant test, který je defaultním testem ordinality ve Statě, a tzv. omodel test [viz Long, Freese 2006].

Tabulka 2. Regresní modely se závislou proměnnou návštěvnost bohoslužeb (ordinální regrese)

	m1	m2	m3	m4	m5	m6
Žena	2,06 **	1,88 **	1,89 **	1,88 **	1,74 **	1,62 **
Věk		1,03 **	1,03 **	1,03 **	1,00	0,99 *
Vzdělání (ZŠ – srov.)						
Bez maturity		0,91	0,98	1,00	1,07	1,05
S maturitou		0,89	0,97	1,06	1,15	1,19
VŠ		1,14	1,26	1,48	1,49	1,63
Velikost místa bydliště		0,95 *	0,95 *	0,95 *	1,00	0,99
Ekonomická aktivita (srov. ekon. aktivní)						
Domácnost / mateřská			0,67	0,65	1,01	0,96
Neaktivní – jiné			1,29 +	1,24	1,19	1,04
Soc. postavení				0,93 +	1,00	0,98
Náb. výchova					13,82 **	2,92 **
Bohoslužby v dětství (nikdy srov.)						
Zřídka						6,23 **
Nejméně 1x měsíčně						30,24 **
Předěl 1	0,72	2,01	1,94	1,58	2,37	2,19
Předěl 2	2,26	3,65	3,58	3,23	4,37	4,58
Pseudo R2	0,02	0,06	0,06	0,06	0,21	0,30
Log-Likelihood	-1245,3	-1191,7	-1189,1	-1187,4	-1001,8	-883,5

Zdroj: ISSP 2008.

Poznámka: N = 1334.

* sign. na hladině 0,00

** sign. na hladině 0,05

+ sign. na hladině 0,10

který by mohl vysvětlit rozdíly mezi muži a ženami. Relativní riziko popisující rozdíl mezi pohlavími v modelu bez dalších kontrolních proměnných i relativní riziko v modelu se sociální třídou byla obě rovna 1,6.¹⁷

Model 4 přidává subjektivní hodnocení sociálního postavení, které v této analýze zastupuje pociťovanou sociální deprivaci. Efekt této proměnné však není statisticky významný na standardní hladině významnosti, a musíme tedy předpokládat, že subjektivní sociální postavení neovlivňuje rozdíly v návštěvnosti mužů a žen (koeficient zůstal na hodnotě 1,9). Jako alternativu jsme do modelu zahrnuli dichotomizované sociální postavení s kategorií „nízké“ (body 1–3 na původní škále) a ostatní (body 4–10 na původní škále). Tato dichotomizace odráží skutečnost, že v dotazníku byly kategorie 1–3 explicitně označeny jako „nízké“. Ani v tomto případě se však efekt sociálního postavení při vysvětlení rozdílů mezi muži a ženami nepotvrdil a celkový fit modelu se navíc zhoršil. Musíme tedy konstatovat, že subjektivní sociální postavení nijak nevysvětluje rozdíly v návštěvnosti mužů a žen a že jsme v datech nenašli žádnou oporu pro představu, že si ženy svou náboženskostí kompenzují nedostatek sociálního statusu.

Modely 5 a 6 nakonec testují socializační teorii, podle níž se za rozdíly v religiozitě mužů a žen skrývá rozdílná výchova. Nejprve do modelu zahrnujeme, zda byl respondent vychováván v nějakém náboženství (model 5), a poté přidáváme návštěvnost bohoslužeb v dětství (model 6). V obou případech došlo jak k výraznému vylepšení modelu, tak ke snížení koeficientu (resp. relativního rizika) pro pohlaví. Pokud srovnáme model 1 (pouze pohlaví) s konečným modelem, všimneme si, že se hodnota koeficientu snížila téměř o 20 procent. Můžeme tak konstatovat, že ženy chodí do kostela častěji než muži i proto, že už v dětství byly – podle svých slov – častěji vychovávány v nějaké náboženské tradici a častěji chodily do kostela. Musíme však upozornit na to, že i pokud v modelu kontrolujeme efekt náboženské socializace, ženy mají stále o polovinu vyšší šance než muži, že budou chodit do kostela. Z popisovaných teorií vysvětlujících rozdíly v religiozitě mužů a žen se však socializační teze zdá být nejslibnější explanací.

Pro lepší představu můžeme rozdíly mezi muži a ženami opět dokumentovat na odhadovaných pravděpodobnostech pro jednotlivé kategorie. Na základě koeficientů konečného modelu odhadujeme, že muži mají 68procentní a ženy 57procentní pravděpodobnost nechodit nikdy na bohoslužby (při průměrných hodnotách ostatních proměnných). Ve srovnání s modelem bez vysvětlujících proměnných se tak rozdíl snížil cca o třetinu (z 17 na 11 procentních bodů). Pokud se podíváme na konfidenční intervaly odhadovaných pravděpodobností, zjistíme, že tyto intervaly zůstaly v případě mužů víceméně totožné (kontrolní model: 0,64–0,71; konečný model: 0,64–0,73), v případě žen však došlo k výraznému posunu (kontrolní model: 0,46–0,54; konečný model: 0,52–0,62), byť se stále částečně překrývají.

¹⁷ Modely s EGP replikovaly modely s ekonomickou aktivitou. Nejprve jsme odhadovali model jen s pohlavím, poté s kontrolními proměnnými a nakonec s EGP. Relativní riziko v prvním modelu bylo 1,6, v druhém se zvýšilo na 1,7 a ve třetím kleslo zpět na 1,6.

Podobně se snížily i rozdíly v pravděpodobnosti být pravidelným návštěvníkem bohoslužeb a podle konečného modelu mají muži 4procentní a ženy 7procentní pravděpodobnost chodit do kostela nejméně jednou za měsíc. Rozdíly mezi pohlavími se tak snížily z původních 8 na 3 procentní body. Sblížení chování obou pohlaví potvrzují i intervaly spolehlivosti. Zatímco v případě kontrolního modelu je hodnota konfidenčního intervalu 0,08–0,11 pro muže a 0,15–0,20 pro ženy, u konečného modelu se intervaly spolehlivosti pro obě pohlaví sbližují (byť se stále nepřekrývají), a to na hodnoty 0,03–0,05 pro muže a 0,05–0,08 pro ženy.

4.3.2. Rozdíly ve víře v Boha

Víru v Boha měříme nominální proměnnou se 4 kategoriemi a při analýzách používáme multinomiální regresi, v níž je srovnávací kategorií „nevěří“ (N = 1337). Strategie, kterou při modelování používáme, je podobná jako v předchozím oddíle (v tabulce uvádíme relativní risk – *relative risk ratio*, viz tabulku 3). Začínáme nejprve základním modelem s pohlavím jako jedinou vysvětlující proměnnou, poté do modelů postupně přidáváme kontrolní proměnné (věk, vzdělání, velikost místa bydliště), za nimiž následuje ekonomická aktivita, sociální deprivace a náboženská výchova. Vzhledem k tomu, že jsme se podrobným popisem modelů zabývali v předchozím oddíle, zaměříme se jen na základní zjištění.

Podobně jako v případě návštěvnosti bohoslužeb i u náboženské víry platí, že není příliš ovlivněna ani ekonomickou aktivitou (opět jsme odhadli nejen modely s ekonomickou aktivitou, ale i se sociální třídou), ani subjektivním sociálním postavením. Výjimkou je kategorie „věří v Boha, ale pochybuje“, do níž signifikantně častěji než mezi nevěřící patří lidé, kteří nepracují z jiného důvodu, než je péče o děti. Zcela zásadní roli ale hraje náboženská výchova i návštěvnost bohoslužeb v dětství. Lidé, kteří byli – podle svých slov – vychováni v nějaké náboženské tradici a/nebo chodili v dětství do kostela, nejenže častěji věří v Boha, ale – pokud v něj nevěří – častěji připouštějí existenci nějaké nadpřirozené síly.

Z hlediska tématu našeho článku je však především podstatné, jak se v jednotlivých modelech změnil efekt pohlaví. Z tabulky 3 vyplývá, že ekonomická aktivita, subjektivní sociální postavení, a v tomto případě ani náboženská výchova nevysvětlují, proč ženy častěji než muži věří v existenci nadpřirozené síly, a přidání kontrolních a vysvětlujících proměnných hodnotu koeficientu (respektive relativního rizika) nesnížilo (naopak). Ekonomická aktivita, sociální postavení, ani náboženská socializace rovněž nevysvětluje, proč ženy častěji patří do skupiny pochybujících místo toho, aby nevěřily, nebo do skupiny věřících v Boha. Musíme tak konstatovat, že zatímco v případě návštěvnosti bohoslužeb můžeme část rozdílů mezi muži a ženami připsat rozdílné socializaci, v případě víry v Boha (či nadpřirozenou sílu) žádná z měřených charakteristik nepřispívá k vysvětlení, proč jsou ženy náboženštější než muži.

Tabulka 3. Regresní modely se závislou proměnnou víra v Boha (multinomiální regrese) – první část

	m1	m2	m3	m4	m5	m6
	Věří ve Vyšší sílu (versus nevěří)					
Žena	1,61	**	1,65	**	1,72	**
Věk			1,01	+	1,00	+
Vzdělání (ZŠ – srov.)					0,99	*
Bez maturity			1,30		1,46	
S maturitou			1,36		1,50	
VŠ		*	2,47	**	1,65	+
Velikost místa bydliště			0,98		1,77	**
Ekonomická aktivita (srov. ekon. aktivity)			0,98		3,52	**
Domácnost / mateřská			0,49		1,01	1,00
Neaktivní – jiné			1,30		0,48	0,53
Soc. postavení					1,26	1,17
Náb. výchova					0,94	0,98
Bohoslužby v dětství (nikdy srov.)					4,47	**
Zřídka						2,56
Nejméně 1x měsíčně						**
						2,14
						**
						3,00
						**

Tabulka 3. Regresní modely se závislou proměnnou víra v Boha (multinomiální regrese) – druhá část

	m1	m2	m3	m4	m5	m6
	Věří v Boha s pochybnostmi (versus nevěří)					
Žena	2,14	**	2,03	**	2,05	**
Věk			1,03	**	1,02	**
Vzdělání (ZŠ – srov.)				**	1,02	**
Bez maturity		0,93		1,13	1,21	1,23
S maturitou		0,75		1,00	1,07	1,10
VŠ		1,04		1,58	1,72	1,85
Velikost místa bydliště		0,90	**	0,90	**	0,94
Ekonomická aktivita (srov. ekon. aktivní)						+
Domácnost / mateřská			0,50	0,48	0,58	0,52
Neaktivní – jiné			1,72	**	1,64	**
Soc. postavení				0,91	+	0,98
Náb. výchova					13,10	**
Bohoslužby v dětství (nikdy srov.)						5,38
Zřídka						**
Nejméně 1x měsíčně						2,73
						**
						6,00
						**

Tabulka 3. Regresní modely se závislou proměnnou víra v Boha (multinomiální regrese) – dokončení

	m1	m2	m3	m4	m5	m6
	Věří v Boha (versus nevěří)					
Žena	2,84 **	2,46 **	2,47 **	2,44 **	2,42 **	2,34 **
Věk		1,05 **	1,04 **	1,04 **	1,01	1,00
Vzdělání (ZŠ – srov.)						
Bez maturity		0,61 +	0,69	0,72	0,77	0,74
S maturitou		0,59 +	0,68	0,77	0,84	0,90
VŠ		0,87	1,03	1,32	1,52	1,85
Velikost místa bydliště		0,89 **	0,89 **	0,89 **	0,95	0,95
Ekonomická aktivita (srov. ekon. aktivní)						
Domácnost/ mateřská			0,66	0,62	0,82	0,49
Neaktivní – jiné			1,57 +	1,48	1,39	1,18
Soc. postavení				0,89 +	0,98	0,95
Náb. výchova					52,86 **	13,09 **
Bohoslužby v dětství (nikdy srov.)						
Zřídka						1,08
Nejméně 1x měsíčně						14,04 **
Pseudo R ²	0,02	0,06	0,07	0,07	0,18	0,22
Log-Likelihood	-1594,9	-1520,8	-1513,3	-1510,9	-1335,3	-1271,4

Zdroj: ISSP 2008.

Poznámka: N = 1337. * sign. na hladině 0,05 ** sign. na hladině 0,01 + sign. na hladině 0,10

4.3.3. Rozdíly ve víře v magii

V posledním kroku nás zajímá, zda ekonomická aktivita, sociální deprivace a náboženská výchova může vysvětlit, proč ženy častěji než muži věří v magické fenomény ($N = 1285$). Protože víru v magii měříme kardinální proměnnou, používáme v tomto oddíle lineární regresi (OLS). Opět postupujeme jako v předchozích dvou analýzách a začínáme s jednoduchým modelem pouze s pohlavím a poté postupně přidáváme ostatní vysvětlující faktory (viz tabulku 4).

Podívejme se nejprve na efekt jednotlivých proměnných. Na rozdíl od návštěvnosti bohoslužeb a víry v Boha se zdá, že v případě víry v účinky magie vzdělání i ekonomické postavení hraje roli. Vyšší vzdělání totiž snižuje pravděpodobnost, že daný jedinec bude připouštět, že amulety občas přinášejí štěstí, věštcí mohou předvídat budoucnost, léčitelé mohou léčit a horoskopy a hvězdná znamení ovlivňují běh života. Zájem o magii je tak typický spíše pro jedince s nižším vzděláním. Ekonomická neaktivita (z jiného důvodu než péče o děti či domácnost) však naopak zvyšuje pravděpodobnost, že jedinec bude zmíněným fenoménům věřit, a to i poté, co kontrolujeme věk. Efekt socioekonomických charakteristik však úplně zmizí nebo se sníží poté, co do modelu zahrneme náboženskou výchovu a návštěvnost bohoslužeb v dětství. Náboženská výchova totiž nevede jen k větší otevřenosti vůči tradiční víře, ale podporuje religiózní postoje jakéhokoli typu, a to i zájem o magii, což potvrzují i starší studie [Hamplová 2008a]. Lidé, kteří chodili v dětství do kostela, totiž nejen častěji věří v Boha, ale častěji připouštějí i další formy existence nadpřirozena.

Naše účely je však nejpodstatnější, zda a nakolik použité sociodemografické charakteristiky vysvětlují relativní rozdíly mezi muži a ženami v zájmu o magii. Pokud se podíváme na koeficient pro pohlaví, zjistíme, že změna je v podstatě minimální. Koeficient po přidání kontrolních proměnných klesl z hodnoty 0,31 na 0,28. Hlavní vysvětlující proměnné pak přispěly ke snížení koeficientu z hodnoty 0,28 na 0,23. Konkrétně to znamená, že vysvětlující proměnné snížily rozdíly mezi muži a ženami o dvacetinu bodu na čtyřbodové škále. Ani v případě magie tak nemůžeme v českých datech najít oporu pro některou z testovaných teorií, a nemůžeme potvrdit, že by české ženy častěji věřily v nadpřirozeno, protože jsou častěji mimo pracovní trh, jsou sociálně deprivované nebo byly v dětství častěji vedené k náboženství.

5. Závěr

Náš text se věnoval relativním rozdílům v religiozitě (českých) mužů a žen. Na základě dvou výběrových šetření jsme ukázali, že české ženy jsou religióznější než muži ve všech měřených projevech náboženství. České ženy nejenže častěji než muži chodí na bohoslužby a věří v Boha, ale více z nich je rovněž přesvědčeno, že věštcí mohou předvídat budoucnost, amulety pro štěstí občas přinášejí štěstí, někteří léčitelé mají léčitelské schopnosti od Boha, hvězdné znamení při

Tabulka 4. Regresní modely se závislou proměnnou magie (OLS)

	m1	m2	m3	m4	m5	m6
Konstanta	2,16 **	2,20 **	2,20 *	2,23 **	2,15 **	2,18 **
Žena	0,31 **	0,28 **	0,28 **	0,28 **	0,25 **	0,24 **
Věk		0,00 *	0,00	0,00	0,00 *	0,00 **
Vzdělání (ZŠ – srov.)						
Bez maturity		-0,18 *	-0,15 *	-0,14 *	-0,12	-0,12 †
S maturitou		-0,24 **	-0,21 **	-0,20 *	-0,17 *	-0,16
VŠ		-0,20 *	-0,17 †	-0,15	-0,14	-0,13
Velikost místa bydliště		0,00	0,00	0,00	0,01	0,01
<i>Ekonomická aktivita</i> (srov. ekon. aktivní)						
Domácnost / mateřská			-0,03	-0,04	0,01	0,00
Neaktivní – jiné			0,11 **	0,10 *	0,07	0,06
Soc. postavení				-0,01	0,00	0,00
Náb. výchova					0,44 **	0,29 **
<i>Bohoslužby v dětství (nikdy srov.)</i>						
Zřídka						0,08
Nejméně 1x měsíčně						0,28 **
Adj R2	0,04	0,05	0,05	0,05	0,11	0,12

Zdroj: ISSP 2008.

Poznámka: N = 1285.

* sign. na hladině 0,00

** sign. na hladině 0,05

† sign. na hladině 0,10

narození nebo horoskop může ovlivnit běh života člověka, nebo věří, že existuje posmrtný život, nebe, peklo nebo andělé. Poměrně silné rozdíly v religiozitě mužů a žen se zdají být v současnosti univerzálně pozorované bez ohledu na to, jak náboženskost měříme, nebo bez ohledu na náboženskou tradici či formu náboženství [Hamplová 2008b; Stark 2002].

Proč tomu tak je? Zahraniční práce studující rozdíly v religiozitě mužů a žen předpokládají, že se za pozorovanými rozdíly může skrývat odlišné postavení na trhu práce, sociální deprivace nebo rozdílná výchova chlapců a dívek. Ekonomizující teorie předpokládají, že ženy jsou náboženštější v důsledku nižšího kontaktu s pracovním trhem, ale naše analýzy českých dat tento předpoklad nepotvrzují. Pro srovnání můžeme uvést, že ani zahraniční studie nepřinesly v tomto ohledu jednoznačné výsledky. Zatímco starší data z USA vztah mezi religiozitou a pracovním trhem nepotvrzují [de Vaus 1984], rozdíly v zaměstnanosti mužů a žen hrály svoji roli při analýzách dat z Austrálie nebo Kanady [Gee 1991; de Vaus, McAllister 1987].

Stejně jako se nepotvrdila domněnka, že se za rozdíly v religiozitě skrývá rozdílné postavení na trhu práce, úspěšná nebyla ani naše snaha vysvětlit tyto pozorované rozdíly mezi pohlavími subjektivním hodnocením sociálního postavení a případnou sociální deprivací žen. Musíme tak souhlasit se závěry studií z Velké Británie, které deprivační teorii rovněž nepotvrzují [Hunt 2005; Walter, Davie 1998]. Jediná teorie, která se zdá být při vysvětlení rozdílů v náboženskosti mužů a žen slibná, je socializační přístup. Rozdílná náboženská socializace v dětství totiž částečně vysvětluje, proč ženy chodí do kostela i v dospělosti častěji než muži. Rozdíly v náboženské socializaci ale nedokázaly vysvětlit, proč víc žen věří v Boha nebo horoskopy.

Závěr, že žádná z uvedených teorií nevysvětluje rozdíly v religiozitě českých mužů a žen, by však byl předčasný. Naše výsledky jsou nepochybně ovlivněny daty i proměnnými, které používáme a které nemusejí vždy ideálně vystihovat daný koncept. Nepochybným omezením našich analýz rovněž je, že nemáme k dispozici longitudinální data a respondenty pozorujeme pouze v jednom časovém bodě, a nemůžeme tak vždy jasně určit, co je příčinou a co důsledkem. Musíme proto nakonec konstatovat, že naše analýzy sice nepotvrdily platnost žádné ze standardních sociologických teorií vysvětlujících rozdíly v religiozitě mužů a žen, ale náš závěr nemůže být konečný.

DANA HAMPLOVÁ vystudovala sociologii a bohemistiku na Filozofické fakultě UK v Praze, kde rovněž získala titul Ph.D. ze sociologie. V současnosti pracuje jako vědecký pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V letech 2002–2004 pracovala na univerzitě v německém Bambergu a v letech 2006–2010 působila na kanadské McGill University. Věnuje se srovnávacímu výzkumu, a to především problematice demografického chování, sociální stratifikaci a sociologii náboženství.

Literatura

- Anderson, Bonnie S., Judith P. Zinsser. 2000. *A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present*. New York: Oxford University Press.
- Azzi, Corry, Ronald G. Ehrenberg. 1975. „Household Allocation of Time and Church Attendance.“ *Journal of Political Economy* 83 (1): 27–56.
- Beard, Mary, John A. North, Simon R. F. Price. 1998. *Religions of Rome*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town: Cambridge University Press.
- Beit-Hallahmi, Benjamin, Michael Argyle. 1997. *The Psychology of Religious Behaviour, Belief, and Experience*. London, New York: Routledge.
- Berger, Peter L. 1990. *A Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. New York: Anchor Books.
- Berger, Peter L. 1997. *Vzdálená sláva. Hledání víry ve věku lehkověrnosti*. Brno: Barrister & Principal.
- Brown, Callum G. 2001. *The Death of Christian Britain: Understanding Secularisation, 1800–2000. Christianity and Society in the Modern World*. London, New York: Routledge.
- Brown, Callum G., Michael Snape (eds.). 2010. *Secularisation in the Christian World*. Farnham: Ashgate.
- Cornwall, Marie. 1988. „The Influence of Three Agents of Religious Socialization: Family, Church, and Peers.“ Pp. 207–231 in Thomas L. Darwin (ed.). *The Religion and Family Connection*. Provo, Utah: Brigham Young University Religious Studies Center.
- Crawford, Patricia. 1993. *Women and Religion in England, 1500–1720. Christianity and Society in the Modern World*. London, New York: Routledge.
- Ellwood, Robert S., Harry B. Partin. 1988. *Religious and Spiritual Groups in Modern America*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Erikson, Robert, John H. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford, New York: Clarendon Press, Oxford University Press.
- Forthun, Larry F., Nancy J. Bell, Charles W. Peek et al. 1999. „Religiosity, Sensation Seeking, and Alcohol/Drug Use in Denominational and Gender Contexts.“ *Journal of Drug Issues* 29 (1): 75–90.
- Francis, Leslie J. 1997. „The Psychology of Gender Differences in Religion: A Review of Empirical Research.“ *Religion* 27 (1): 81–96.
- Freese, Jeremy. 2004. „Risk Preferences and Gender Differences in Religiousness: Evidence from the World Value Survey.“ *Review of Religious Research* 46 (1): 88–91.
- Fukuyama, Francis. 1997. *End of Order*. London: The Social Market Foundation.
- Gee, Ellen M. 1991. „Gender Differences in Church Attendance in Canada: The Role of Labor Force Participation.“ *Review of Religious Research* 32 (3): 267–273.
- Greeley, Andrew M. 2003. *Religion in Europe at the End of the Second Millennium. A Sociological Profile*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Hamplová, Dana. 2000. „Šetření ISSP 1998 – Náboženství.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 36 (4): 431–440.
- Hamplová, Dana. 2008a. „Čemu Češi věří: dimenze soudobé české religiozity.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (4): 271–294.
- Hamplová, Dana. 2008b. „Religiozita a demografické charakteristiky.“ Pp. 198–206 in Zdeněk R. Nešpor, David Václavík (eds.). *Příručka sociologie náboženství*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hamplová, Dana, Blanka Řeháková. 2009. *Česká religiozita na počátku 3. tisíciletí. Sociologické studie / Sociological Studies* 09:2. Praha: SOÚ AV ČR, v.v.i.
- Höhne, Sylva. 2008. „Raná fáze rodičovství – péče o děti ve vybraných evropských zemích.“ Pp. 105–124 in Alena Křížková, Radka Dudová, Hana Hašková et al. (eds.). *Práce a péče*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Hora, Ladislav. 1996. „Náboženství.“ Pp. 659–661 Hana Maříková, Miloslav Petrušek, Alena Vodáková et al. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Hunt, Stephen. 2005. *Religion and Everyday Life*. London: Routledge.
- Chadwick, Bruce A., H. Dean Garrett. 1995. „Women's Religiosity and Employment: The LDS Experience.“ *Review of Religious Research* 36 (3): 277–293.
- Christopher, Stefan, John Fearon, John McCoy. Charles Nobbe. 1971. „Social Deprivation and Religiosity.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 10 (4): 385–392.
- Inglehart, Ronald, Pippa Norris. 2003. *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town: Cambridge University Press.
- Knoblauch, Hubert. 2003. „Europe and Invisible Religion.“ *Social Compass* 50 (3): 267–274.
- Lambert, Malcolm. 1992. *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. Oxford, Cambridge, MA: Blackwell.
- Lambert, Malcolm. 1998. *The Cathars*. Oxford, Malden, MA, Melbourne, Berlin: Blackwell.
- Lerner, Robert E. 1972. *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*. Berkeley: University of California Press.
- Levitt, Mairi. 2003. „Where are the Men and Boys? The Gender Imbalance in the Church of England.“ *Journal of Contemporary Religion* 18 (1): 61–75.
- Long, J. Scott, Jeremy Freese. 2006. *Regression Models for Categorical Dependent Variables Using Stata*. College Station: Stata Press.
- Luckmann, Thomas. 1967. *The Invisible Religions: The Problem of Religion in Modern Society*. New York, London: MacMillan.
- Luckmann, Thomas. 1996. „The Privatization of Religion and Morality.“ Pp. 72–86 in Paul Heelas, Scott Lash, Paul M. Morris (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity at a Time of Uncertainty*. Oxford, Cambridge, MA: Blackwell.
- Marx, Karl. 1844 (1978). „Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right.“ Pp. 53–65 in R. C. Tucker (ed.). *The Marx-Engels Reader*. New York: W.W. Norton.
- Miller, Alan S., John P. Hoffmann. 1995. „Risk and Religion: An Explanation of Gender Differences in Religiosity.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 34 (1): 63–75.
- Miller, Alan S., Rodney Stark. 2002. „Gender and Religiousness: Can Socialization Explanation Be Saved?“ *American Journal of Sociology* 107 (6): 1399–1423.
- Moberg, David O. 1962. *The Church as a Social Institution*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Mol, Hans. 1985. *The Faith of Australians*. Sydney: George, Allen, and Unwin.
- Nešpor, Zdeněk R. 2005. „Ústřední vývojové trendy současné české religiozity.“ Pp. 21–37 in Zdeněk R. Nešpor (ed.). *Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství*. Sociologické studie / Sociological Studies 04:05. Praha: SOÚ AV ČR.
- Nešpor, Zdeněk R. 2008. „Three European Sociologies of Religion: Beyond the Usual Agenda of the Discipline.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (3): 557–578.
- Nešpor, Zdeněk R. 2009. „Církevní religiozita v České Lípě.“ Pp. 100–142 in Dušan Lužný, Zdeněk R. Nešpor et al. (eds.). *Náboženství v menšině*. Praha: Malvern.
- Nešporová, Olga. 2009. „Smrt jako konec, nebo začátek?“ *Lidé města / Urban people* 11 (3): 463–491.
- Nešporová, Olga, Zdeněk R. Nešpor. 2009. „Religion: An Unsolved Problem for the Modern Czech Nation.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (6): 1215–1237.
- Ozorak Weiss, Elisabeth. 1996. „The Power, But Not the Glory: How Women Empower Themselves Through Religion.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 35 (1): 17–29.

- Roth, Louise M., Jeffrey C. Kroll. 2007. „Risky Business: Assessing Risk Preference Explanations for Gender Differences in Religiosity.“ *American Sociological Review* 72 (2): 205–220.
- Russell, Jeffrey B. 1965. *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Spousta, Jan. 1999. „České církve očima sociologických výzkumů.“ Pp. 73–89 in Jiří Hanuš (ed.). *Náboženství v době společenských změn*. Brno: Masarykova univerzita.
- Staněk, Martin. 2005. „Eschatologická společnost. K recepci mariánských zjevení v České republice.“ Pp. 56–74 in Zdeněk R. Nešpor (ed.). *Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství*. Sociologické studie / Sociological Studies 04:05. Praha: SOÚ AV ČR.
- Stark, Rodney. 1996. *The Rise of Christianity: a Sociologist Reconsiders History*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Stark, Rodney. 2002. „Physiology and Faith: Addressing the ‚Universal‘ Gender Difference in Religious Commitment.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (3): 495–507.
- Steggerda, Moniek. 1993. „Religion and the Social Positions of Women and Men.“ *Social Compass* 40 (1): 65–73.
- Suziedelis, Antanas, Raymond H. Potvin. 1981. „Sex Differences in Factors Affecting Religiousness among Catholic Adolescents.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 20 (1): 38–50.
- Turner, Bryan S. 1991. *Religion and Social Theory*. London: Sage.
- Václavíková-Helšusová, Lenka, David Václavík. 2006. „Institucionalizovaná podoba religiozity a její projevy v České republice v letech 1989–2000.“ *Religio* 14 (2): 173–191.
- de Vaus, David A. 1984. „Workforce Participation and Sex Differences in Church Attendance.“ *Review of Religious Research* 25 (3): 247–256.
- de Vaus, David, Ian McAllister. 1987. „Gender Differences in Religion: A Test of the Structural Location Theory.“ *American Sociological Review* 52 (4): 472–481.
- Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu.“ *Naše společnost* 7 (1): 32–39.
- Walter, Tony, Grace Davie. 1998. „The Religiosity of Women in the Modern West.“ *British Journal of Sociology* 49 (4): 640–659.
- Whitmeyer, Joseph M. 1998. „On the Relationship Between Memes and Genes: A Critique of Dennett.“ *Biology and Philosophy* 13 (2): 187–204.
- Woodhead, Linda. 2007a. „Gender Differences in Religious Practice and Significance.“ Pp. 550–570 in James A. Beckford, Jay Demerath (eds.). *The Sage Handbook of the Sociology of Religion*. London: Sage.
- Woodhead, Linda. 2007b. „Why So Many Women in Holistic Spirituality.“ Pp. 115–126 in Kieran Flanagan, Peter C. Jupp (eds.). *The Sociology of Spirituality*. Aldershot: Ashgate.
- Woodhead, Linda. 2008. „Gendering Secularization Theory.“ *Social Compass* 55 (2): 187–193.

Šetření

- ISSP 2008 – International Social Survey Program 2008 – Náboženství. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- DIN 2006 – Detradicionalizace a individualizace náboženství 2006. Sociologický ústav AV ČR.